

Recenzie

HARPER, Kyle. *The Fate of Rome : Climate, disease & The End of an Empire*. Princeton : Princeton University Press, 2019. ISBN 978-0-691-19206-2.

Zánik Západorímskej ríše vyvoláva kontinuálne mnoho otázok. Rímska ríša, ktorá si podrobila okolité národy a vyspelé kultúry v blízkosti stredozemného jazera, je v 4. a 5. storočí v kríze. Na východe sa vzmáha nová mocná ríša, Novoperzská ríša, na západe čelí impérium expanzii zo stepí; nájazdom Hunov a iných germánskych kmeňov. Recenzovaná kniha sa snaží nadviazať už na niekoľko storočí trvajúcu debatu, začínajúcu od Edwarda Gibbona až po Petra Browna. Štúdium starovekého sveta býva, bohužiaľ, až príliš často využívané, ako zástupné kritérium pre problémy modernej spoločnosti. Kyle Harper v predkladanej knihe analyzoval zánik Západorímskej ríše pomocou iných metód: vplyv klímy a smrtiacich patogénov. Choroby, hlavne antonínsky a iustiniánsky mor, boli už dlhšiu dobu považované za príčinu úpadku Rímskej ríše. Vplyv klímy však je pomerne nový fenomén.

Kyle Harper pôsobí ako profesor na Univerzite v Oklahome. Svojimi knihami *Slavery in the Late Roman World, AD 275 - 425* a *From Shame to Sin : The Christian Transformation of Sexual Morality in Late Antiquity* sa zaradil medzi popredných odborníkov na problémy neskorootickej spoločnosti. Jeho kniha *Fate of Rome* predstavuje pokus vysvetliť príčinu zániku Západorímskej ríše nie z pohľadu významných bitiek a politických pohybov, ako sme často zvyknutí, ale z pohľadu prírodných vied, na základe klimatických zmien a dopadom nových smrtiacich ochorení na neskorootickú spoločnosť. Harper sa pri komponovaní svojej práce musel spoliehať na závery prác iných odborníkov, nakoľko nie je špecialistom ani na klimatológiu, ani na epidemiológiu. To však nie je ani recenzent. To, že analýza vplyvu klímy a smrtiacich chorôb dostávajú priestor v tejto diskusii svedčí o obrovskom pokroku vo vedeckom štúdiu a analýze oboch odborov. Knihu preto zaraďujeme do širšieho rámca interdisciplinariny, pretože opúšťa isté vody pozitivisticky orientovanej histórie a snaží sa prepájať výsledky z prírodných vied a odborov. Publikácia prepája klimatologické, epidemiologické a biologické údaje so subdisciplínami histórie: numizmatikou, starovekou ekonomikou, demografiou a písomnými prameňmi. Čerpá z antických prameňov od Galena, ranokresťanských autorov, až po ranostredoveké pramene. Je zrejme, že Harper vstrelal dostatok vedomostí, aby mohol podať, reflektovať stav súčasného poznania z oblasti týchto disciplín. Historici so záujmom o antiku sa preto oboznámia s mnohými novými metódami, ako aj závermi.

Takýto pokus, analyzovať istú historickú epochu za pomoci výsledkov z oblasti prírodných vied, považujeme za ambiciózny a knihu viac než vítanú. Príbeh pádu rímskeho impéria je optikou Harpera ukážkou toho, že príroda a ľudia nemôžu existovať oddelene. Zastrešujúcim argumentom v knihe bolo, že zmena klímy a smrteľné choroby neboli vedľajšími udalosťami v posledných storočiach Rímskej

riše, ale formujúce mechanizmy, ktoré sa nedali predvídať. Rimania totiž vybudovali prepojenú, urbanizovanú ríšu, čím vytvorili vhodný priestor pre šírenie rôznych chorôb. Zároveň sa uvoľnila skrytá sila evolúcie patogénov. História klimatických zmien sa preto, v jeho videní, stáva nevyhnutnou podmienkou chápania zániku Západorímskej ríše.

Kniha je rozdelená na sedem kapitol. Ešte pred jadrom knihy je uvedený zoznam použitých máp, časová os, na ktorej je zachytené časové obdobie od roku 200 pred Kristom až do roku 700 po Kristovi. Na časovej osi je okrem imperiálnej histórie zaznamenaná taktiež história klímy, ochorení a významných historických postáv. Čitateľ preto môže sledovať dejinné udalosti z viacerých pozícií. V prologu a v prvej kapitole autor naznačuje, že pád impéria bol triumfom prírody nad ľudskými ambíciami (s. 4).

Za hlavné príčiny úpadku Rímskej ríše považuje zmenu klímy a rozmach nových ochorení a patogénov. Tieto dve príčiny však neboli vždy v jasnej synergii (s. 15). Podľa Harpera bol vplyv klímy na rímske dejiny silný, striedavo konštruktívny a deštruktívny. Zároveň Harper otvoril otázku, či a ako môžu politické systémy čeliť klimatickým zmenám. Miestami môže čitateľovi pripadať, že sa ocitol v tábore tzv. klimatologického determinizmu, ktorý by označil za hlavnú príčinu zániku Západorímskej ríše, začatia Veľkej francúzskej revolúcie a iných významných historických fenoménov, zmenu klímy. Klimatické zmeny boli z pohľadu Harpera skutočne divokou kartou, ktorá zmenila pravidlá hry (s. 15). Za ďalšiu z príčin považuje smrtiace patogény. Impérium totiž vytvorilo vnútornú zónu obchodu a migrácie, aká nikdy predtým neexistovala. Po cestách na mori a na súši sa pohybovala nielen armáda, národy, myšlienky a tovar, ale aj choroboplodné zárodky (s. 17). Je možné preto sledovať šírenie chorôb, ako je tuberkulóza a malomocenstvo. Spracovanie klímy a epidémií v neskej antike však nie je novinkou, tejto problematike sa akademici venujú už dlhšie. Wiliam Rosen vo svojej knihe *Justinian's Flea: Plague, Empire, and the Birth of Europe*¹ vyjadril argument, že mor bol rozhodujúcim argumentom vo vývoji Ríma, čo zrejme prevzal aj Harper. Podľa Harpera však koniec Rímskej ríše, nebol nepretržitým úpadkom vedúcim k nevyhnutnej skaze, ale dlhým, kľukatým a nepriamym príbehom, v ktorom odolná politická formácia vydržala a reorganizovala sa, až kým sa nerozpadla najprv na západe, a potom na východe (s. 20).

Harper vzniesol kritiku na historikov, ktorí nepriamo vyslovujú pri interpretovaní zániku Rímskej ríše predpoklad, že prírodné prostredie bolo stabilné (s. 13). Ďalej tvrdí, že je naliehavé pochopiť históriu pozemských procesov, ktoré vplývajú na históriu. Môže sa tak zdať, že Harper až príliš zabočil smerom k prírodným vedám a ostal výsledkami z oblasti výskumov prírodných vied príliš nadšený. Na druhej strane, je potrebné uznať, že v súčasnej dobe, pri nástrojoch, ktoré používajú prírodné vedy, môžu historici dospieť k presnejším a jasnejším záverom, než len analýzou prameňov. Aj vďaka tejto knihe sa opätovne otvára otázka, či vôbec a ako by mal historik narábať s výsledkami z oblasti prírodných vied. V slovenskom kontexte sú

¹ ROSEN, Wiliam. *Justinian's Flea: Plague, Empire, and the Birth of Europe*. New York : Viking Books, 2007.

tieto metódy stále pomerne nové, avšak trend zo západnej Európy naznačuje jasnú potrebu interdisciplinárnej spolupráce. Je preto možné, že úloha historikov by nemala ostať len pri detailnej analýze archeologických nálezov a písomných prameňov, ale ich pôsobnosť by sa mala rozšíriť aspoň o základné poznatky z oblasti výskumu prírodných vied, napríklad epidémiológie a klimatológie. Čitateľa taktiež mohlo zaujať, že Harper okrem klímy a smrtiacich patogénov sledoval aj kozmické žiarenie, vulkanickú činnosť, topenie ľadovcov, dendrochronológiu a iné metódy (s. 44 - 46). V knihe sa ďalej čitateľ môže dozvedieť o rímskom klimatickom optime (RCO), o neskoriantickej malej dobe ľadovej, o patogéne *Yersinia pestis* a o jeho zástupcoch v klimatických a archeologických nálezochoch.

Kniha používa jednoduchší jazyk, číta sa ako reportáž, čo však neznižuje jej úroveň a odbornosť. Evidentná je preto snaha popularizovať tieto nové prístupy, nakoľko náročnejší vedecký jazyk by nemusel byť vždy úplne zrozumiteľný ľuďom mimo daných odborov. Viaceré časti jeho knihy sú syntetizujúce opisy meniacej sa Rímskej ríše. Harperovi sa dá však vytknúť niekoľko vecí. Prvou je práca s prameňmi. Výroky starovekých autorov využíva na podporu svojej celkovej tézy o dôležitosti klímy a chorôb. Samozrejme, jeho knihu by sme neoznačili za ideologickú, resp. sledujúcu cieľ autora. Harper však často používal citáty z neskoriantických prameňov, vytrhnutých z kontextu, a nie vždy plne zohľadnil ich zaujatosť, nakoľko aj doboví súčasníci sledovali isté zámery. Príkladom je preberanie postojov niektorých kresťanských spisovateľov, ktorí radi ohlasovali posledné časy v rétorike o príchode Krista. Uvedieme jeden z príkladov: Alexandria bola počas Iustiniánovho moru „zničená a opustená“, čo Harper prebral od Jána z Efezu (s. 128). Zhruba o tridsať strán neskôr však autor uvádza, že Alexandria bola len o polstoročie neskôr „... centrom silnej obchodnej a kultúrnej vitality“, prebrané od Jána Almužníka.

Taktiež je ďalším problémom prílišné zdôraznenie vplyvu chorôb a klímy - prečo nemali rovnaký rozkladný vplyv na Umajjovský kalifát, ktorý ovládal väčšinu územia Novoperzskej ríše alebo na časti Východorímskej ríše? Harper, samozrejme, netvrdí, že podnebie a choroby spôsobili úpadok Rímskej ríše, ale že boli pomerne široko podcenené a treba ich v tomto kontexte viac zohľadniť. Ďalej je problematické, že Harper zaznamenáva pomerne široké obdobie, od Antonína až po expanziu islamu. V knihe sa preto nevyhol zovšeobecneniam. Harper sa taktiež až príliš obmedzuje len na impérium. Len veľmi torzovito sa čitateľ dozvie, aký dopad mali choroby na dianie za hranicami Dunaja alebo v Novoperzskej ríši.

Kniha obsahuje bohatú prílohu. Ide o mapy, napríklad mapu ekologických zón Rímskej ríše (s. 9), vývoja jaskynnej teploty vo vzťahu ku rímskemu klimatickému optimu (s. 47), mortalita v Rímskej ríši (s. 82 - 83), rozmiestnenie eurázijskej stepi (s. 189), rozmiestnenie potkanov v Rímskej ríši (s. 214) a iné. Mapy sú však príliš zmenšené a nevyvážené, v niektorých prípadoch je legenda farebne nie dobre čitateľná. Kniha taktiež obsahuje zaujímavé tabuľky a grafy: príkladom je rozdelenie klimatických období v Rímskej ríši (s. 15), zrážky v Nemecku a Francúzsku v období od roku 200 po Kristovi po rok 500 (s. 169), cena obilia (s. 178) atď. Grafická príloha je naozaj bohatá a čitateľovi skutočne ponúkne iný uhol pohľadu na niektoré nie úplne jasné stránky zániku Rímskej ríše.

Kniha však otvára dôležitý dialóg. Klimatické podmienky alebo dopad novej choroby na spoločnosť sú výsledkom pôsobenia viacerých premenných, ako je ekonomický vývoj, politické udalosti a sociálne premeny v spoločnosti. Je preto dôležité diskutovať o tom, ako tieto jednotlivé premenné navzájom súvisia. Taktiež otvára dôležitú otázku, čo nás môže starovek naučiť. Na rozdiel od neskoroantickéj Rímskej ríše, kde nedokázali identifikovať a účinne bojovať proti klimatickým a epidemiologickým vplyvom, súčasný svet má pravdepodobne dostatočné poznanie na to, ako reagovať na súčasnú výzvu. Harperova kniha napriek kritike, predstavuje vedecky solídnu publikáciu.

Samuel Červeňanský

PASTUCHA, Tomáš. *Najstaršia mestská kniha Ružomberka : Prothocolon Maius 1527 - 1701*. Ružomberok : Mesto Ružomberok, 2021, 345 s. ISBN 978-80-570-2928-1.

Slovenská historiografia, archivistika, ako aj všeobecná odborná i laická verejnosť bola v uplynulom roku (2021) obohatená o prvé edičné spracovanie najstaršej ružomerskej mestskej knihy *Prothocolon Maius*, zachytávajúcej formou chronologických zápisov vývoj v meste v rokoch 1527 - 1701, teda v období raného až vrcholného novoveku. Editorom tohto mimoriadne hodnotného prameňa, ako aj autorom výskumnej analýzy mestskej knihy, je ružomerský rodák Tomáš Pastucha, ktorý sa edičnému spracovaniu tohto prameňa systematicky venoval od roku 2016, a to v značnej miere počas svojho magisterského a neskôr doktorandského štúdia na Katedre histórie Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku.

Pramenné edície mestsých kníh na Slovensku vychádzali, resp. vychádzajú od prvej polovice 20. storočia,¹ avšak ich tvorba je pomerne sporadická. Počet edične spracovaných mestsých kníh však výraznejšie narástol až po roku 1989,² pri-

¹ Prvé edičné vydanie mestskej knihy na Slovensku pripravil CHALOUPECKÝ, Václav (ed.). *Kniha Žilinská*. Bratislava : Nákladom Učené spoločnosti Šafaříkovy, 1934. Žilinská mestská kniha však bola opätovne edične spracovaná aj neskôr: PIIRAINEN, Ilpo Tapani (ed.). *Das Stadtrechtbuch von Sillein*. Berlin : Walter de Gruyter, 1972; KUCHAR, Rudolf (ed.). *Žilinská právna kniha, magdeburské právo*. Bratislava : Veda, 1993; KUCHAR, Rudolf (ed.). *Žilinská právna kniha, preklad magdeburského práva, zápisy právnych úkonov žilinských mešťanov*. Bratislava : Veda, 2009.

² Z edícií mestsých kníh pred rokom 1989 okrem reedícií Žilinskej mestskej knihy ojedinele: LEHOTSKÁ, Darina - ORLOVSKÝ, Jozef (eds.). *Najstaršia jelsavská mestská kniha 1566 - 1710*. Martin : Osveťa, 1976. Po roku 1989 však pramenných edícií pomerne narástol, napr.: HALAGA, Ondrej R. (ed.). *Acta iudiciaria civitatis Cassoviensis 1393 - 1405*. München : Oldenbourg, 1994; PROTZE, Helmut (ed.). *Das älteste Stadtbuch der königlich freien Bergstadt Göllnitz/Gelnica in der Unterzips und seine Sprache*. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2002; PIIRAINEN, Ilpo Tapani - ZIEGLER, Arne (eds.). *Das älteste Gerichtsbuch der Stadt Käsmark/Kežmarok aus den Jahren 1533 - 1553*. Levoča : Polypress, 1998; MAJOROSSY, Judit - SZENDE, Katalin (eds.). *Das Preßburger Protocollum Testamentorum: 1410 (1427) - 1529. Teil 1: 1410-1487*. Wien : Böhlau, 2010; MAJOROSSY, Judit - SZENDE, Katalin (eds.). *Das Preßburger Protocollum Testamentorum: 1410 (1427)-1529. Teil 2: 1487-1529*. Wien : Böhlau, 2014, 572 s.; LACKO, Miroslav - MAYEROVÁ, Erika (eds.). *Das älteste Stadtbuch von Schmöllnitz 1410-1735*. Limbach : Slovenská spoločnosť pre sociálne a hospodárske dejiny, 2016; MARCINOVÁ, Františka - ŽARNOVSKÝ, Peter (eds.). *Kniha testamentov mešťanov mesta Stará Lubovňa 1660 - 1747*. Stará Lubovňa : Lubovnianske múzeum - hrad v Starej Lubovni, 2016.

čom z novších edícií je potrebné zmieniť predovšetkým práce Vladimíra Rábika – *Mestská kniha Trnavy (1392/1393) 1394 – 1530*³ a Petra Keresteša – *Najstaršia kniha mesta Nitra 1681 – 1693*⁴, ktoré sú spracované na mimoriadne kvalitnej úrovni.

Predložená publikácia tak nielen dopĺňa radu editovaných mestských kníh, ale je aj mimoriadne hodnotným prameňom poznania dejín Ružomberka a jeho blízkeho okolia.

Prvá kapitola autorovej vlastnej práce predstavuje čitateľovi *Prothocolon Maius* ako historický prameň, určený na zapisovanie kúpno-predajných zmlúv nehnuteľností a jeho využitie a citovanie v doposiaľ publikovaných odborných a vedeckých prácach domácej historiografie. Po vecnej charakteristike prameňa a jeho pôvodu, je obsahové jadro kapitoly sústredené na pomerne dôkladný výpočet autorov, resp. literatúry využívajúcej túto mestskú knihu ako prameň, a to s dôrazom na rozsah jeho v minulosti uskutočneného výskumu. Vybraný spôsob predstavenia mestskej knihy ako prameňa tak síce v širšom zmysle čitateľovi bližšie nepredostiera možnosti, povahu a resp. výpovednú hodnotu jej záznamov v kontexte, napr. hospodárskych alebo regionálnych dejín, avšak rôznorodé spektrum využitia tohto prameňa dostatočne prezentuje práve prostredníctvom doposiaľ publikovanej literatúry.

V druhej kapitole sa Tomáš Pastucha venuje všeobecnej charakteristike prameňa, jeho vecnému popisu, stavu, datovaniu a spôsobu vyhotovenia knihy. Autorova pozornosť sa okrem uvedeného sústreďuje aj na chyby v spôsobe usporiadania zápisov či usporiadania listov, ktoré boli editorsky korigované prílohami. Obsahovú podstatu druhej kapitoly tvorí najmä trojica podkapitol, venujúcich sa problematike druhu (typológie) a štruktúry zápisov a ich jazykovému rozboru. Analýzou typológie a štruktúry zápisov autor špecifikuje formy majetkovoprávných zmlúv, resp. právnych úkonov záznamov uvádzaných v knihe. Autorom uskutočnený jazykový rozbor zápisov definuje používanie slovenského (domáce nárečia pod vplyvom češtiny) a latinského jazyka, ktoré sporadicky dopĺňajú výrazy v nemeckom, českom a poľskom jazyku. Používanie maďarčiny autor definoval výlučne v prípade vlastných mien. Vlastný výskum a analýza prameňa vymedzené v okruhoch druhej kapitoly sú spracované s patričnou dávkou odbornosti vrátane kontextuálnych presahov.

Nasledujúca tretia kapitola je venovaná problematike autorstva záznamov mestskej knihy a dobe, resp. časovému ohraničeniu ich vzniku. Ako uvádza Tomáš Pastucha, základný výskum v tejto problematike vykonal vo svojej diplomovej práci Lubomír Michalko, ktorý identifikoval 24 pisárov. Vychádzajúc z tejto práce, autor na základe typológie zápisov vlastným výskumom identifikuje 28 menovite známych autorov záznamov, korigujúc niektoré sporné informácie, resp. osoby, a vo väčšine prípadov určuje aj ich funkciu či postavenie v meste.

Štvrtá kapitola pojednáva o mestskej správe v 16. a 17. storočí, ktorú autor rozčlenil na štyri podkapitoly zaberajúce sa otázkami definície Ružomberka ako mesta alebo mestečka, vzťahu likavského panstva a Ružomberka, funkcie a činnosti richtára a mestskej rady a ďalších správnych orgánov vrátane mestskej kan-

³ Pozri RÁBIK, Vladimír (ed.). *Mestská kniha Trnavy (1392/1393) 1394 – 1530*. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2008.

⁴ Pozri KERESTEŠ, Peter (ed.). *Najstaršia kniha mesta Nitra 1681 – 1693*. Nitra : Mesto Nitra, 2018.

celárie. Vytýčené otázky, resp. okruhy autor zodpovedá vychádzajúc z doterajších poznatkov slovenskej historiografie, ktoré dopĺňa o informácie získané štúdiom mestskej knihy.

Zvláštnu pozornosť vo svojej práci venoval Tomáš Pastucha téme historickej zástavby v Ružomberku, ktorá tvorí piatu kapitolu predmetnej publikácie. Vzhľadom k charakteru dobovej zástavby člení túto problematiku do dvoch okruhov (podkapitol), vymedzujúc dominanty mestečka a domy obyvateľov. Obdobne ako v predchádzajúcej kapitole autor doplnil aktuálnu úroveň poznania o informácie získané štúdiom mestskej knihy. V tomto kontexte je však potrebné uviesť, že niektoré autorom vyslovené hypotézy – napr. o tvare pôvodnej strechy kostola sv. Ondreja alebo o charaktere zástavby meštianskych domov v Ružomberku, sú len čiastočnou „sondou“ poznania dobovej zástavby, pričom tieto otázky je nutné pre vyslovenie určitých záverov overiť a doplniť o výsledky architektonicko-historických, archeologických a urbanisticko-historických výskumov v historickej časti mesta Ružomberok.

V poslednej šiestej kapitole sa autor zameriava na hospodárstvo, ktoré v súlade s dobovými reáliami člení na poľnohospodárstvo, remeslá a baníctvo, no zvláštny zreteľ venuje i otázkam dobových mier a váh, stravovania a odievania. Pri riešení jednotlivých otázok autor pracoval predovšetkým s významom miestnych názvov a vlastných mien uvedených v záznamoch mestskej knihy. Na základe týchto informácií, ich vzájomnou komparáciou a doplnením o aktuálne poznatky slovenskej historiografie, vytvoril pomerne kvalitný „prierez“ hospodárskym životom v Ružomberku a jeho okolí v sledovanom období. V tejto súvislosti je začlenenie podkapitol venovaných stravovaniu a odievaniu do kapitoly venujúcej sa hospodárstvu možno nie úplne vecne vhodné, avšak v kontexte skúmaných otázok plynulo nadväzuje na predchádzajúce tematické okruhy.

Hlavná editorská práca Tomáša Pastuchu je v rámci publikácie zaradená ako prvá príloha, nasledujúca po krátkej editorskej poznámke. Práve koncepcné zaradenie editovaného prameňa ako prílohy autorovho vlastného výskumu je zrejme jediným výrazným neduhom či nedostatkom predmetnej publikácie, ktorá je tak navonok poňatá ako monografia. Táto skutočnosť tak nepriamo zaznáva vážnosť a význam autorovej editorskej práce, pričom vo vzťahu k iným doposiaľ vydaným edíciám mestských kníh pôsobí mierne kontrastne. V tejto súvislosti by bolo iste vhodnejšie rozdelenie publikácie na dve časti, či skrátenie vlastného textu, tak aby publikácia mohla byť definovaná ako pramenná edícia.

Samotný prepis záznamov *Prothocolon Maius* je vyhotovený analogickým riešením k rukopisu, t. j. pri zachovaní pôvodného usporiadania záznamov, transkripciou rovnakých znakov, avšak s rozdelením jednotlivých slov podľa súčasného pravopisu a s vyznačením pôvodného stránkovania. Editorsky je prepis mestskej knihy vyhotovený precízne, s dôkladným poznámkovým aparátom a značnou mierou prehľadnosti.

Publikácia je doplnená o niekoľko fotografií vybraných záznamov s dôrazom na ich paleografické odlišnosti, fotografie samotnej mestskej knihy, grafické znázornenie počtu zápisov a ich podielu podľa jazyka a mapu doložených a lokalizovaných chotárnych názvov.

Matej Tatarka

BIANCO, Lino. *The Ring Metaphor and the Spirit of Sofia and other essays*, with a foreword by HM King Simeon II. Malta : Kite Group, 2022, xxix+166 p. ISBN 978-9918-23-053-2 (Hardback) / 978-9918-23-054-9 (Paperback).

The author, an architect, engineer, diplomat and a resident academic at the Faculty for the Built Environment, University of Malta, was Malta's ambassador to the Republic of Bulgaria (2014 - 2019) prior being appointed Malta's ambassador to Romania and to the Republic of Moldova.

It is clear from the title, *The Ring Metaphor and the Spirit of Sofia and other essays*, that the book is not aimed at the fellowship of professional architects. This does not mean, however, that it is of no interest to them. Indeed, it may well serve to stimulate some to further research. But it is primarily aimed at the erudite reader. In this book Bianco, believing that religion should be open to inquiry, relates architecture with the artistic mien and religious attitudes in existential qualities. It is a book that shows his multi-disciplinary interests.

In these learned and cultured six essays Bianco associates mental and symbolical features with contextual relevance relating to history and architecture. Stylistically he resorts to figurative interpretation so that some of his major arguments contain clear tropes and symbolical aspects to relate figurative language with context. In Bianco's mind style we can perceive the unity of thought and action in Hegelian manner.

In Chapter One (pp. 1 - 23), 'The ring metaphor and the spirit of Sofia', Bianco uses literature to argue about his social ideas. He makes use of the play of Gotthold Ephraim Lessing (1729 - 1781), *Nathan the Wise* (1779, but performed in 1783) which is considered to be the first German drama of ideas. This play is an ardent appeal for religious freedom and tolerance in society. Bianco uses the ring parable in this play to expound the national spirit of Sofia with valid themes like freedom, friendship, tolerance, and a need for communication. In this essay we have a historical and social account of "multicultural and multireligious coexistence and tolerance" (p. 15) in Sofia; such freedom being based on friendship. The author's intellectual dexterity makes him use literature to think about contemporary social realities and to talk in favour of "ethnic diversity and religious tolerance" (p. 15) as major characteristics of the Bulgarian nation.

Then in Chapter Two (pp. 25 - 56), Bianco deals with 'Valletta: A city in history'. In his historical narrative he shows how the Order of St John "transformed the site of Valletta from a barren rock to a cosmopolitan city, an administrative and a cultural centre with magnificent auberges, palaces, a hospital, a university, a public library, and a public theatre" (p. 35). During the British era increased prosperity brought about improvements in the Grand Harbour and the naval dockyard which became "a haven for the British Mediterranean fleet" (p. 38). In the nineteenth century, Benjamin Disraeli (1804 - 1881), who later became UK's prime minister, remarked that Valletta equalled "in its noble architecture [...] any capital in Europe" (p. 43) and eventually UNESCO considered it "one single monument, a site of outstanding heritage important for the enjoyment of posterity" (p. 43). However, Bianco believes

that in the past historical and social events kept the city “biologically active” but “chemically dead”, whereas in the present “Valletta is no longer flesh and stone; it is corpse and stone” (p. 46). In an endnote he explains that “the biology is the people who are the life of the city”, and he concludes that “the city is chemically unchanged but biologically dead” (p. 55) – the stone, i.e. the buildings are still there but the people who used to keep the city alive with a lot of activities have moved out of it. However, there is hope in the *Structure Plan for the Maltese Islands* which seems to give the city “artificial respiration” for “revitalisation” to avoid “decomposing” (p. 47).

In Chapter Three (pp. 57 – 75), ‘Limestone in Post-War British Architecture: Is it a plea for a return to Pugin?’, Bianco bases his arguments on the theory of Augustus Pugin (1812 – 1852) – English architect, artist, designer, and critic. Pugin advocated “truth to construction and materials” which he considered to be “of paramount importance” – meaning that the manner of constructing should be clear and the materials used in building should be used according to their particular characteristics, and they should not be covered to maintain “the honesty of the structure” (p. 58). Following Pugin’s architectural theory, Bianco favours “the stance that buildings should be a genuine expression of structure, function, materials, and the spirit of the times” – a stance that provides “ethical principles” based on “Christian architecture” (p. 61) This leads to the figurative argument of “limestone cladding” that restrains “the honesty of the structure” (p.68).

In Chapter Four (pp. 77 – 96), ‘Hegel’s notion of Gothic Architecture’, Bianco gives a very lucid exposition of the thoughts of Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770 – 1831) about world history in connection with Gothic architecture. In this paper, we read that history (which shows humanity in time) is not simply a random sequence of events but it progresses rationally, often for a specific purpose; and it makes us look at history as the advance of reason. This leads Bianco to declare that “the Gothic style gave Christianity a distinctive architecture, and as a style it remained distinctively Christian” (p. 84). Within the Hegelian dialectic Bianco sees culture progressing “from sensation to mental imagery to pure conceptions” (p. 86) so that architectural phases correspond to historical conditions. It would have been interesting had he discussed the Gothic element in Malta, especially how the progress of reason took place locally.

In Chapter Five (pp. 97 – 119), Bianco and Saviour Catania, Professor of Media and Communications, University of Malta, discuss the film *L’Année Dernière à Marienbad* (Last Year at Marienbad) whose enigmatic structure involves surrealistic aspects with three unnamed characters in a climate of uncertainty. Bianco and Catania examine the film’s temporal and spatial shifting to explore the relationships between these three characters in an atmosphere of “never-ending repetitiveness” (p. 102) and a katabasis journey. The film’s acts take place in a Baroque hotel whose “architecture and interior design ‘become interactive participants in the action’” (p. 98). In Chapter Six (pp. 121 – 153), ‘Music in Teaching Religion in Primary Schools’, Bianco, Irene Dillon, and Marlene Gatt give us a delightful presentation of the dynamic force of singing in the teaching of young children.

Bianco's mode of writing includes figurative language in his major arguments like, for instance, the ring metaphor of the community, the flesh and stone of the city, and the limestone cladding of buildings. In this book he wanted to clothe his arguments in figurative forms, and we feel that his figurative language is part of his mental imagery that leads to philosophical conception in Hegel's sense. This type of language is a means of exploration or expansion of thematic issues, and at the same time it makes our reading coherent and intelligible.

The greater the existential or conceptual distance between the literal context and the figurative vehicle the more powerful will the semantic effect be in the creation of relationship. Bianco's figurative imagination to express perception does not run riot, but it is always subject to contextual control by providing elaborate literal details of the main subject. This academic prose gives context a significant amount of control over figurative language, but the conceptual proximity (between the literal and the figurative elements) is essential in Bianco's mind style. This proximity is part of his subjective consciousness. The figurative language is a display of his individual consciousness as it meets concrete reality as part of his substantial existence.

The concrete life of the spirit may have been broken by history, but philosophically it can be restored existentially by human conscious participation in activity believed to be the very essence of the spirit. Juhani Pallasmaa, Professor Emeritus of Architecture, Aalto University, Helsinki, Finland, calls Bianco's studies "the soul of space" as they reflect an inquisitive and impressive mind replete with experience in architecture, diplomacy, theology, aesthetics, and other subjects that show that Bianco has spent much of his working life in academia. He gives space to his invisible self as he ruminates on his existential experiences. His studies show an active mind that leads a diligent soul. They are reminders of humanity, and so they set his mind on platitude and validity. The essays are some of the space his soul needs to breathe so that, after relating some of his ideas to spiritual aspects, he can communicate with his erudite readers – thus making life worth living.

Charles Briffa

VLČEK, Radomír et al. *Ne-svoboda, despotie a totalitarismus v kultuře a v kulturních dějinách : Oppression, Despotism and Totalitarianism in Culture and Cultural History*. Praha : Česká společnost pro slavistická, balkanistická a byzantologická studia, z. s., Historický ústav AV ČR, v. v. i., Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., 2021. 576 s. ISBN 978-80-908367-0-9.

Téma neslobody a totalitarizmu patrí v odbornom výskume k pomerne frekventovaným témam. Akademiци v západných krajinách si už niekoľko desaťročí kladú otázky, ako bolo možné, že v 20. storočí zažila Európa dve svetové vojny, ktoré prišli nielen ekonomickú a materiálnu devastáciu, ale aj posun v morálnych hodnotách. Vo východnej a časti strednej Európy však diskusie na túto tému zaostávali. Totalitarizmus a nesloboda sú zväčša analyzované len ako politické kategórie. Prá-

ve oblasť kultúry nepatrí medzi priority vedeckých výskumov, preto samotný zreteľ na kultúru dodáva recenzovanej knihe jedinečný akcent.

Kolektívna monografia *Ne-svoboda, despotie a totalitarizmus v kultúre a v kultúrnych dejinách* je výsledkom niekoľkoročnej spolupráce viacerých popredných historických pracovísk Českej republiky a Slovenska. Príspevky v knihe pochádzajú od autorov rôznych profesií, predovšetkým však historikov. Spájajúcim činiteľom medzi kapitolami je stret dekonštrukcie vyjadrený neslobodou, despotizmom a totalitarizmom s rôznorodosťou každodenných prejavov vo vede, kultúre a umení (s. 21). Snahou publikácie bolo priblíženie všeobecných ideí a ideológií, s ktorými sa ľudia v oblasti kultúry stretávali, bojovali proti nim alebo ich obhajovali. Ďalším cieľom publikácie je, okrem hlbšej analýzy problému, aj vyvodenie istého upozornenia a varovania pre najnovšiu dobu. Z časového aspektu sa kniha zameriava na 19. a 20. storočie, je rozdelená na päť tematických celkov, v rámci ktorých má 22 kapitol, teda 22 príspevkov. V úvodnom príspevku zostavovateľ Radomír Vlček vymedzil cieľ knihy, chápanie slobody v publikácii (s. 16), stručnú bibliografiu k téme, vymedzil cieľ knihy a stručne popísal jednotlivé príspevky. Pozoruhodné bolo jeho spracovanie myšlienok Hannah Arendtovej a jej významu pre výskum totalitarizmu.

Prvý celok sa zameral na všeobecnejšie, filozofické aspekty prejavu neslobody, despotizmu a totalitarizmu. Jan Slavíček v príspevku pod názvom *Od statického k dynamickému pojetí totalitarizmu: Vývoj teorie od Carla J. Friedricha k Juanu J. Linzovi* vysvetlil teórie totalitarizmu z metodologického pohľadu. Sledoval vývoj teórie totalitarizmu v druhej polovici 20. storočia, začínajúc poňatím Carla Joachima Friedricha, Zbigniewa Brzezinského po Juana José Linza. Zaujímavý bol jeho záver opisu fungovania dynamického totalitarizmu, nakoľko režim síce menil svoje podoby, ale jeho podstata zostala rovnaká.

Príspevok Jiřího Nemca pod názvom *Na počátku byl „šok zkušenosti“*. *K pojetí totalitarismu u Hannah Arendtové* sa snažil analyzovať základnú motiváciu, ktorá viedla autorku, aby sa intenzívne venovala problematike totalitarizmu. Príspevok je zároveň filozofickou recenziou významu Arendtovej myšlienok a prác a interpretáciou naznačených fenoménov v kontexte a premenách času. Za pomoci publikovanej korešpondencie a ďalších textov autor poukázal, aký dopad mali na autorku správy o hrôzach holokaustu.

Analýzy Arendtovej myšlienok boli publikované už mnohých tituloch.¹ To čo vyvolávalo skepsu a kritiku historikov a iných odborníkov, bol Arendtovej dôraz na antisemitizmus pri utváraní totalitných režimov. Neskôr pridala osobitý akcent na imperializmus a rasizmus. Taktiež sa Arendtovej vyčítalo, že jej dielo *Pôvod totalitarizmu*, slúžilo ako obhajoba politiky Spojených štátov amerických počas studenej vojny. Práve v USA bola problematika totalitarizmu, jeho pôvodu a vzniku silne diskutovanou témou v spoločnosti, nakoľko sa USA stavali ako garant slobod-

¹ BAEHR, PETER. Hannah Arendt, Totalitarianism, and the Social Sciences. Stanford University Press, 2010; CANOVAN, Margaret. *Hannah Arendt : A Reinterpretation of Her Political Thought*. Cambridge, 1992; LUDZ, Ursula. Hannah Arendt's Book of Totalitarianism. A short Documentation of Its History. In *Hannah Arendt Newsletter*, 2021, roč. 5, č. 1, s. 56 - 57; WHITFIELD, J. Stephen. *Into the Dark. Hannah Arendt and Totalitarianism*. Philadelphia, 1980.

nej demokratickej spoločnosti. Zaujímavá bola taktiež otázka, prečo taliansky fašizmus nebol zahrnutý v Arendtovej knihe (s. 59). Dôvodom bol fakt, že sa fašizmus snažil splynúť so štátom, nebol zo svojej podstaty rasistický. Arendtovej sa taktiež vyčítalo, že v knihe *Eichmann v Jeruzaleme* predstavila Eichmanna ako prípad, ak nie ako paradigmu nového, neosobného, byrokratického „totalitného“ zla, ktorý bol vyjadrený už v knihe *Pôvod totalitarizmu*. Kritika jej práce tak na základe príspevku Nemca ukazuje na fakt, aký dôležitý význam má vhodne zvolená metodológia a terminológia pri hlbších historických analýzach.

To, na čo však mnoho kritikov pozabudlo, a čo zdôraznil aj Nemeč vo svojom príspevku je, že Arendtovej kniha sa nesnažila byť príspevkom k politickým teóriám moderných tyraníí, ale filozofickou diagnózou obrovskej krízy v 20. storočí. Jej práca taktiež obsahovala dôležité syntézy a postrehy pre pochopenie totalitarizmu a dôvodov, prečo vôbec zapustil korene v modernej európskej spoločnosti. Autor v tomto príspevku uviedol veľmi bohatú literatúru. Z inej oblasti bol príspevok Jána Květinu venujúci sa paradigmatickému modelu rano-novovekeého republikanizmu ako možného interpretačného rámca pre porozumenie konceptu slobody v prostredí Poľsko-litovskej únie 16. a 17. storočia.

Druhý diel knihy sa venoval teoretickým aspektom a konkrétnym prejavom neslobody, despotizmu a totalitarizmu v oblasti kultúry a predstavenie dopadov na myslenie spoločnosti v zmysle kultúrnych dejín. Zaujímavú analýzu priniesla Andrea Pokludová v príspevku, ktorý sa venoval úlohe JUDr. Richarda Fischera v kontexte vývoja občianskych práv a slobody pri riešení národných otázok na Morave, krátko pred začatím 1. svetovej vojny. Poukázala na dosah etnických konfliktov na dobovú spoločnosť, zamerala sa na otázku rovnosti v jazykovej oblasti a pomerného zastúpenia etník, napr. v školstve. Očividný bol dominantný nemecký vplyv, prevažne v Olomouci.

O podobnú tému sa zaujímala Maeva Chargros, ktorá analyzovala dopad symbolu „väzenie národov“ v českom nacionálnom diskurze počas 1. svetovej vojny. Podľa autorky mal tento symbol dôležitý dopad pri formovaní českej národnej identity, ktorá vyústila v podobe vzniku Československa. Tento symbol sa stal zbraňou proti legitímite Rakúsko-Uhorska (s. 113). Okrem výkladu obsahuje aj edičný výber zásadných prameňov nepublikovaných archívnych zdrojov (novinové články, súkromná korešpondencia), viažucich sa k téme (s. 11 – 12). Hoci bola zrejme v niektorých prípadoch silne ovplyvnená zdrojmi, o ktoré sa opierala, celkovo prináša zaujímavý mix informácií, ktoré okrem svojho faktografického obsahu zaujmú svojím uhlom pohľadu.

Príspevok Floriana Ruttnera sa sústredil na kritiku knihy Ernsta von Salomona *Der Fragebogen*, ktorá prispela k vysporiadaniu sa nemeckej spoločnosti s totalitnou minulosťou. Pavel Marek v kapitole s názvom *Engelbert Kučera na rozcestí: reforma, alebo revoluce* naznačil rozporuplnosť tejto osoby. E. Kučera síce bol silne založeným komunistom, avšak v roku 1922 sa s komunistami rozišiel (s. 155). Vo svojom živote osciloval medzi socializmom a komunizmom, nakoľko veril v parlamentnú cestu k socializmu. Jakub Marša priniesol zaujímavý pohľad na otázku práce cirkevných tajomníkov národných výborov v Brne v rokoch 1950 – 1960.

V treťom diele sme sa presunuli od strednej k východnej Európe, kde sa autori zamerali na prejavy neslobody, despotizmu a totalitarizmu. Anežka Kotoučková sledovala literárne salóny ako miesta slobody v cárskom Rusku v prvej polovici 19. storočia. Na túto tému nadviazali Jozef Šaur a Karolína Veľšová článkom, v ktorom analyzovali vývoj chápania slobody v ruskom myslení od Fonvizina k Čičerovi. Obraz vlády N. S. Chruščova v dobovej československej tlači popísala Lubi-ca Harbulová, komparáciu československej a estónskej študentskej recesie a satiry analyzoval Luboš Švec. V niektorých častiach sa autor upieral k zovšeobecňujúcim záverom, avšak celkovo bol príspevok svojou komparáciou prínosný.

Piata časť knihy analyzovala neslobodu, despotizmus a totalitarizmus vo vede. Moskovský bádateľ Michail Kovaljov priblížil pohľad z Ruska na tému *Československo-sovetské vedecké vzťahy v letech 1948 - 1991 : Hľadání modelů studia*. Ďalej prispeli kapitolou Zdeněk Doskočil, Jozef Pavlov, Jakub Mikulecký. Zaujímavý bol príspevok venujúci sa jazyku ako nástroju použitia totalitnej politiky v komunistickom Poľsku s porovnaním súčasnej slovnnej výmeny v rámci Poľskej republiky. Anna Šírová-Majkrzak v tomto príspevku stručne sledovala proces zneužívania jazyka v poľskej spoločnosti za posledných zhruba 70 rokov. Autorka dobre uviedla, že počas komunistickej totality sa úspechy hlásané z televízie rozchádzali s realitou, ako aj že literatúru a umenie ovládol socialistický realizmus (socrealizmus). Viac sa však chceme zamerať na jej komparáciu so súčasnosťou. V istých momentoch totiž môžu niektoré úsudky a závery autorky pripadať čitateľovi veľmi sugestívne. Taktiež aj hľadanie istých analógií je v historickej vede pomerne riskantnou záležitosťou. Na druhej strane je potrebné uviesť, že spôsob spracovania, použitý v kapitole mal svoje opodstatnenie. S novým politickým jazykom, ktorý bol špecifický pre obdobie totality v Poľsku, teda s posunom významov, sémantickou zámenou, vznikom jazykových hybridov, sa stretávame taktiež v súčasnosti. V súčasnom politickom diskurze strany sa zneužíva niekoľko termínov, z doby nacistickej a komunistickej totality. Uvedieme len niektoré: holokaust, šmalcovník (szmalcownik), stalinský teror, sorta alebo krištáľová noc (s. 431 - 432). Niektoré pojmy sa používajú voči LGBTI komunite (dúhová noc), iné na očiernenie súčasnej politickej opozície (szmalcownik). Z tohto dôvodu je pozoruhodné sledovať, ako politici dokážu narábať s jazykom a používať minulosť ako prostriedok udržania moci. Anna Šírová-Majkrzak ďalej naznačila, že súčasnej poľskej vláde ide o historickú politiku (s. 434). Dôležitým záverom bolo, že slová majú obrovskú moc a od zvolenia správnych slov záleží, v akom svete žijeme (s. 440). O to viac sú tieto záverečné slová potvrdené v súčasnom politickom diskurze na Slovensku.

Posledná časť je venovaná totalite v technike a technických vedách. Dana Hašková sledovala život konštruktéra tankov, ktorý patril medzi migrantov z ruského impéria a neskôr sa ujal v Československu. Text je však zameraný na obdobie druhej svetovej vojny, ako aj na ďalšie významné osoby. V príspevku Mareka Krejčího sme za pomoci historickej sondy mohli nahliadnuť do života architektov počas totality, na ich interakciu so spoločnosťou a rôznorodé stratégie, pomocou ktorých sa vyrovnávali s realitou. Posledná kapitola analyzovala cestu československých astronómov k medzinárodnému uznaniu v dobách totalitného riadenia vedy. Téma príspevku Martin Šolc a Tomáš W. Pavlíček bola skutočne originálna. Autori uvá-

dzajú niekoľko nových záverov a informácií. Československá astronómia sa dostala aj napriek normalizácii ešte pred rokom 1989 na medzinárodné vedecké fórum do rovnocenného postavenia s inými krajinami. Príspevok však nebol len všeobecným popisom významných míľnikov na ceste k tomuto uznaniu, ale taktiež aj sondou do osobných príbehov boja s totálnou neslobodou.

Záverom je možné povedať, že recenzovaná kniha má mnoho užitočných poznatkov aj informácií. V knihe je možné nájsť len niekoľko gramatických chýb (s. 64). Napriek naznačenej kritike vidíme prínos danej problematiky, a snahu spracovať tému neslobody, despotizmu a totalitarizmu v kultúrnych dejinách za originálnu. Jednotlivé témy spracovali ako historici, tak aj literárni historici, politológovia, jazykovedci a príslušníci ďalších odborov. Z uvedeného sme videli, že predkladaná kniha ponúka skutočne bohatý súbor pohľadov na problematiku totalitarizmu, despotizmu a neslobody.

Samuel Červeňanský

DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela. *Človek vo vojne. Stratégie prežitia a sociálne dôsledky prvej svetovej vojny na Slovensku*. Bratislava : VEDA Vydavateľstvo SAV; Historický ústav SAV, 2019, 328 s. ISBN 978-80-224-1786-0.

Téma prvej svetovej vojny zažila pri stom výročí v historiografii a vôbec v spoločnosti skutočnú renesanciu. Tento fenomén sa prejavil ako vo svetovom, tak aj v našom výskume. Okrem konferencií a publikácií máme v pamäti aj mnohé osvetové a popularizačné podujatia, muzeálne výstavy či pietne oslavy. Týmito udalosťami sa prvá svetová vojna priblížila aj slovenskému recipientovi, ktorý mohol mať voči tejto téme ambivalentný postoj. Síce nejde o vzdialené obdobie, pre Slovákov vďaka politizácii dejín zostala omnoho atraktívnejšia druhá svetová vojna či iné politické problémy našich dejín. Mohol za to azda aj desiatky rokov budovaný stereotyp, ktorý na jednej strane glorifikoval slovenské národné povstanie a na druhej strane sa k uhorským dejinám Slovákov staval macošsky. Preto veľmi oceňujem, že do spektra nového poznania o „veľkej“ vojne a jej dopadu na život našich predkov možno zaradiť aj monografiu Gabriely Dudekovej Kováčovej *Človek vo vojne*. V nej sa autorka zamerala na sociálnu stránku dejín vojnového konfliktu, resp. na bežných ľudí pochádzajúcich, respektíve žijúcich na dnešnom území Slovenska. Kniha je rozdelená do štyroch kapitol, ktorým predchádza úvod a ukončuje ich záver.

Na začiatku je potrebné povedať, že téma „veľkej“ vojny nebola pre autorku tabuľou rasa. Tomuto obdobiu sa čiastočne venovala minimálne poslednú dekádu pred vydaním knihy a primárne k témam o sociálnych dopadoch vojnového konfliktu a stratégiách prežitia publikovala viacero štúdií. Kniha vo viacerých prípadoch nadväzovala na jej staršie výskumy a kontextualizovala ich do širšieho obrazu. Čitateľ sa hneď na úvodných stranách môže stretnúť s kvalitným zarámcovaním skúmanej problematiky. Autorka sa venovala vymedzením svojich cieľov, predstavila pramene a zakategorizovala historiografiu, ktorú považuje za relevantnú pre vlastný výskum. V nej sa primárne venovala slovenskej historiografii po roku 1989, teda

výstupom, ktoré toto obdobie analyzovali už nezaťažene. V prehľade literatúry, najmä tej zo zahraničia, možno vidieť aj metodologický základ pre vlastné výskumné otázky a použité prístupy. Aj týmto krokom sa Dudekovej Kováčovej podarilo svoju monografiu postaviť do širšieho kontextu, ktorý má čo povedať minimálne prostrediu strednej Európy, respektíve nástupníckym krajinám Rakúsko-Uhorska.

V prvej kapitole sa autorka venovala téme lojality v dobe vypuknutia vojny a jej premeny v rokoch bežiacého konfliktu. Na týchto stranách sa čitateľ môže stretnúť s analýzou témy vojnového nadšenia a eufórie, ktorá bola dobovo šírená až tak úspešne, že pozitívny obraz vypuknutia vojny vo verejnosti prežil aj ďalšie desaťročia. Autorka tento problém najskôr predstavila na príklade zahraničnej, primárnej rakúskej, historiografie a predstavila aj vlastnú analýzu, ktorou spochybnila údajné pozitívne nálady voči vojne na území Slovenska. Na podstave dobových prameňov, publicistiky a memoárov autorka ukázala, ako sa bojová morálka v priebehu vojny vytrácala najskôr v zázemí, a následne aj medzi vojakmi. V dobovej propagande totiž dominovala prezentovaná lojalita vojakov ochotných bojovať za cisára a vlasť. V knihe sa možno dočítať, že počiatočná lojalita nemusela byť falošná, avšak predlžovaním vojnového konfliktu sa rýchlo vytrácala, o tom však dobová tlač a úradné záznamy nemohli hovoriť. Autorka otvorila aj tému útekov mladíkov pred vojen-skou službou, ktorí hromadne a protiprávne opúšťali domovinu už po čiastočnej mobilizácii v roku 1912, keď intenzívne odchádzali najmä do Spojených štátov amerických. S týmto problémom sa môžeme stretnúť napríklad aj v dobovej tlači, ktorá sa venovala tomuto fenoménu, ktorý medzi Slovákami nebol ojedinelý, ale takto sa rozhodovali aj príslušníci iných národností.

Druhá kapitola pojednáva o mimoriadnom režime, ktorý v krajine panoval a zásadne ovplyvňoval bežný život ľudí. Autorka sa venovala v tejto časti monografie pre vojnový stav kruciálnej téme o hľadaní vnútorného nepriateľa voči systému. Až paranoidný štátny aparát produkoval legislatívu, ktorá dávala moc do rúk silovým zložkám zakročujúcim represiou voči domnelej či reálnej opozícii. Čitateľ sa mohol v tejto časti dozvedieť aj o konkrétnych príkladoch prenasledovaných „štátnych nepriateľov“ za ich politickú angažovanosť. Dudekovej Kováčovej sa v tejto časti podarilo predstaviť jednak známejšie osoby z politických dejín Slovenska, ale aj málo známe mená. Medzi nich možno zaradiť kňaza z Oravy Antona Kovalčíka, pri prípade ktorého sa núka tiež otázka, ako reagoval jeho biskup Alexander (Sándor) Párvy pri medializovanom vyšetrowaní. Túto odpoveď môže priniesť ďalší výskum. Ak som sa pristavil pri téme perzekvovaných kňazov, za dôsledné spracovanie by stál aj súdny proces s Jozefom Kačkom a dobová „donovalská“ aféra.¹ Pre čitateľa môže byť v kapitole zaujímavá časť o spôsobe tajnej komunikácie, ktorou sa aktéri pokúšali svoje odkazy schovať pred cenzormi a úradmi.

Tretia časť knihy pojednáva o stratégiách prežitia v zázemí a o skutočnostiach, ktorým civili museli čeliť v špecifickom vojenskom režime. Ten mal okamžité zásadný dopad na hospodárstvo a ekonomické makroukazovatele, ktoré sa odrazili v každej sfére vnútorného trhu. Skutočnosť spôsobila nárazové zdražovanie, čím

¹ Pozri napríklad: MEDVECKÝ, Karol Anton. *Slovenský prevrat. Sväzok I.* Trnava : Spolok Sv. Vojtecha, 1930, s. 63.

prudko klesala životná úroveň. Pod znižujúcu sa úroveň okrem hospodárskych faktorov sa podpisovali problémy so zásobovaním, pričom prioritu mala armáda a obyvateľstvo v zázemí muselo stav len akceptovať. Autorka sa dotkla aj problematiky rekvirácií rôznych surovín využívaných pre armádu. Na tomto mieste by som uvítal viac textu o zhabávaní zvonov, ktoré sa stali symbolom rekvirácií a autorka sa im venovala len v niekoľkých poznámkach. Zaujímavým exkurzom je mapovanie prežívania civilov v Prešporku, v ktorom sa autorke podarilo identifikovať konflikt „našich“ vs. „cudzích“ a bipolárny postoj k základným stratégiám prežitia.

Veľmi podnetnou je aj analýza dobového konzumu a verejného uskromňovania sa v zázemí. Tento spoločný údel mal niest každý civil pre konečné víťazstvo vo vojne. Dobové nariadenia rozhodli a nie od tzv. dní bez mäsa a masti, ktoré boli stanovené na pondelok, resp. utorok a piatok. Počas týchto dní sa nemali pripravovať a konzumovať mäsité jedlá, čím sa mala cenná komodita šetriť pre front. Analýzou jedálničkov z verejných stravovacích zariadení je však zrejmé, že mäsité jedlo bolo prakticky výnimkou a počas vojny sa objavilo na stole len raz či dvakrát do týždňa. V špecifických podmienkach vznikli aj spôsoby šetrenia a konzumovania náhradných potravín, napríklad nimi boli tzv. jarné (bezmäsité) rezne. Pri preklade komentára Pétra Ágostona, ktorý komentoval situáciu o zásobovaní, autorka preložila jeho citát, v ktorom komentoval, že Maďarsko vstúpilo do novej fázy vojny, azda bolo vhodnejšie použiť termín Uhorsko.

Štvrtá kapitola prezentuje reflexiu vojny formou mikrohistorických prístupov a vybraných sociálnych skupín. Autorka sa venovala najskôr analýze vybraných vojnových zážitkov, ktoré v niektorých prípadoch boli počas vojny reflektované ambivalentne voči ich prezentovaniu po konflikte, už v novej republike. To sa jej podarilo ukázať na kázňach mladého kuráta Jozefa Tisa, ktorý počas vojny prezentoval patriotistické názory v zhode oficiálnou štátnou doktrínou monarchie, od čoho už ako československý politik radikálne upustil. Inšpiratívnymi, a v našom historiografickom diskurze až priekopníckymi, sú exkurzy k problematike manželského života vo vojne a analýza vývoja emancipačného hnutia v kontexte vojnových udalostí.

Podkapitola venujúca sa otázke detí vo vojne autorka začala s citátom z listu 8 či 9-ročnej žiačky z Tirolska, ktorý adresovala ruskému cárovi a pod vplyvom propagandy sa mu vyhrážala, že bude cisárskou armádou porazený. Na tomto dokumente bolo možné ilustrovať, ako vnútorný systém oficiálnych informácií krajiny vplýval na najmladšiu generáciu. Oficiálny štátny naratív o vojne bol ďalej autorkou prezentovaný cez analýzu dobovej propagandy, ktorá s deťmi komunikovala primárne cez rozprávkové knihy a časopisy. Názor detí na vojnu a politické okolnosti bol zaujímavý už pre dobové úrady, preto tie v Uhorsku už v októbri 1914 zbierali formou dotazníkov informácie, ako deti vnímajú konflikt, do akej miery mu rozumujú a či dôverujú vo víťazstvo monarchie. Mladšie deti, pre ktorých dotazníkové otázky boli ešte zložité, mali vlastné predstavy o vojne kresliť, a tak prezentovať osobný patriotizmus.

Záverečná časť monografie sa venuje sociálnym dopadom vojny na spoločnosť. Medzi nimi nájdeme reflexiu sociálnej mobility, problémov vojnových obetí a návratu veteránov, neraz doživotných invalidov, mentálny a psychologický dopad konfliktu a v neposlednom rade aj demografických zmien. Pri nich ma zaujal pre-

braný citát od Mariána Hronského o 76% morbidite 600 narukovaných vojakov z Detvy. Je síce pravdou, že obyvatelia zo Zvolenskej župy, početne aj z Podpoľania vytvárali 25. peší pluk, ktorý počas vojny zaznamenal jedny z najpočetnejších strát na životoch, ale odhad či výpočet Hronského sa mi zdá prehnaný. Potvrďuje to aj údaj o počte 278 padlých vojakov z Detvy zostavený v roku 1930, medzi ktorými síce nemuseli byť všetky obeť, ale k 76 % má tento údaj veľmi ďaleko.² Vo veci spomínanej klesajúcej morálky počas vojny a prejavu v raste podielu nemanželských detí, existujú z územia Slovenska aj protovýskumy, ktoré reflektujú tento fenomén zasahujúci aj slovenskú vidiecku spoločnosť.³

Text recenzie iba potvrdzuje, že monografia Gabriely Dudekovej Kováčovej je skutočne vydarená a prináša pre slovenského čitateľa mnoho nových skutočností. Spracovanie veľmi aktuálnej témy je do veľkej miery inovatívne a autorka v ňom zúročila dlhoročný bádateľský záujem a početné erudované výsledky. Kniha prináša mnohé odpovede na otázky, ktoré si v slovenskej historiografii doteraz kládol len málokto. Syntetizujúca publikácia pritom dáva priestor čitateľom uvažovať nad ďalšími otázkami, čo je veľmi dobré a môže motivovať aj mladších autorov venovať sa sociálnym dejinám vojnových rokov z inovatívnych perspektív.

Ján Golian

² GOLIAN, Ján. *Život ľudu detvianského*. Ružomberok : Society for Human Studies, 2019, s. 274.

³ Pre oblasť Kysúc pozri: ŠVECOVÁ, Soňa. Premeny v živote člena rodiny. In BOTÍKOVÁ, Marta (ed.). *Tradičie slovenskej rodiny*. Bratislava : Veda, 1997, s. 85.